

Ks. Mariusz SZRAM*

**WCZESNOCHRZEŚCIJAŃSKIE RUCHY
PARAMONASTYCZNE
NA PODSTAWIE *DIVERSARUM HERESEON LIBER*
FILASTRIUSZA Z BRESCII
ORAZ INNYCH KATALOGÓW HEREZJI**

Praktyki ascetyczne opisane w księgach Nowego Testamentu i stosowane w Kościele czasów apostoelskich, takie jak: post (por. Mk 2, 19-20; Dz 13, 2-3), jałmużna (por. Mt 6, 2-4; Jk 1, 27), nieustanna modlitwa (por. 1Tes 5, 17), życie w dziewictwie (por. Mt 19, 12), ubóstwo i wspólnota dóbr (por. Dz 2, 44; 4, 32) czy gotowość na przyjęcie męczeństwa (por. 2Kor 4, 11; 2Tm 4, 6), stały się koniecznymi elementami rozwijającej się w późniejszych stuleciach ascezy chrześcijańskiej¹. Legły one również u podstaw kwitnącego od końca III w. życia monastycznego, zarówno w formie anachoreckiej, jak i cenobickiej. Głównymi wyznacznikami ruchu mniszego były: wyrzeczenie się świata, życie w czystości i ubóstwie, poświęcenie się Bogu w samotności przez modlitwę, pracę i lekturę Biblii².

Ortodoksyjne formy ascezy unikały skrajnego rygoryzmu, zbliżając się bardziej lub mniej świadomie do wywodzącej się z filozoficznej tradycji platońsko-arystotelesowskiej zasady „umiarkowania” czy „złotego środka” (μεσότης), polegającej na zachowaniu umiaru i powstrzymaniu się od skrajności³. Już na początku II w. Ignacy Antiocheński zalecał umiar i pokorę oso-

* Ks. prof. dr hab. Mariusz Szram – profesor zwyczajny w Katedrze Patrologii Greckiej i Łacińskiej Instytutu Historii Kościoła i Patrologii na Wydziale Teologii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II; e-mail: m.szram@wp.pl.

¹ Por. V. Desprez, *Początki monastycyzmu*, tłum. J. Dembska, t. 1, ŻM 21, Tyniec – Kraków 1999, 131-135.

² Por. A. Guillaumont, *U źródeł monastycyzmu chrześcijańskiego*, tłum. S. Wirprzanka, t. 1, ŻM 37, Tyniec – Kraków 2006, 291-330.

³ Por. D. Zagórski, *Recepcja Arystotelesowskiego ideału „mesotes” w doktrynie Klemensa Aleksandryjskiego. Problem definicji*, RT 51 (2004) nr 4, 5-42; tenże, *Jak posiadać, by nie przekroczyć miary? Realizacja ideału „mesotes” w posługiwaniu się dobrami materialnymi według Klemensa Aleksandryjskiego*, w: *Historia świadectwem czasów*, red. W. Bielak – S. Tylus, Lublin 2006, 599-612; M. Szram, *Cnota pokory w nauczaniu greckich Ojców Kościoła IV wieku*, Lublin 2014, 12-14 i 205.

bom zachowującym wstrzemięźliwość⁴. Radykalizacji ascetycznych postaw mógł natomiast sprzyjać dominujący w pierwszych wiekach chrześcijaństwa wzorzec pobożności męczeńskiej, skupiający się na naśladowaniu cierpiącego Chrystusa, uwarunkowany w dużym stopniu sytuacją historyczno-społeczną, w której istotną rolę odgrywały prześladowania wyznawców nowej religii⁵. Do rygorystyki moralno-ascetycznej skłaniał także klimat polityczno-kulturowy chylącego się stopniowo ku upadkowi Cesarstwa Rzymskiego, zachęcający do podejmowania różnego rodzaju form ucieczki od świata (*fuga mundi*), niekiedy ocierających się o przesadę, a nawet dziwactwo⁶. Negatywną rolę odegrały również rozpowszechniające się od II w. dualistyczne systemy gnostyczne, deprecjonujące wartość materii i ciała ludzkiego⁷.

Pierwszy łaciński katalog herezji pióra biskupa Brescii Filastriusza – *Diversarum hereson liber*⁸, napisany kilka lat po *Panarionie* Epifaniasza z Salaminy i będący wzorem dla podobnego traktatu biskupa Hippony⁹, odnotowuje szereg ruchów ascetycznych, posuwających się do skrajnego rygorystyki lub postępujących sprzecznie z przyjętymi w Kościele normami moralnymi. Ruchy te można określić jako paramonastyczne. Zbliżały się one do ortodoksyjnych grup monastycznych przez wspólnotową ascezę i oddzielenie się od świata, odróżniały się jednak od nich przesadnym rygorystyką i brakiem spójnej reguły, a niekiedy także wyznawaniem błędnej doktryny. Celem artykułu jest przedstawienie wspomnianych ruchów na podstawie traktatu Filastriusza i porównanie go pod tym względem z innymi tego typu katalogami herezji wczesnochrześcijańskich¹⁰.

⁴ Por. Ignatius Antiochenus, *Epistula ad Polycarpum* 5, 2. Zob. Desprez, *Początki monastycyzmu*, t. 1, s. 139-144.

⁵ Por. Ignatius Antiochenus, *Epistula ad Ephesios* 10, 3. Zob. L. Bouyer – L. Dattrino, *La spiritualità dei Padri*, t. 3/A: *II-V secolo: martirio – verginità – gnosi cristiana*, Bologna 1984, 49-50.

⁶ Por. Guillaumont, *U źródeł monastycyzmu chrześcijańskiego*, t. 2, *ŻM* 38, Tyniec – Kraków 2006, 133-142.

⁷ Por. Desprez, *Początki monastycyzmu*, t. 1, s. 145-153; T. Špidlik – I. Gargano – V. Grossi, *Historia duchowości*, t. 3B: *Duchowość łacińskich Ojców Kościoła*, tłum. K. Stopa, Kraków 2004, 291-294.

⁸ Filastrius Brixienis, *Diversarum hereseon liber*, ed. F. Heylen – G. Banterle, *Scriptores circa Ambrosium* 2, Roma 1991. Zgodnie z tym wydaniem zachowują pisownię terminu *heresis* zamiast *haeresis*.

⁹ Por. G. Bardy, *Le „De haeresibus” et ses sources*, w: *Miscellanea agostiniana: testi e studi*, ed. G. Morin – A. Casamassa, ed. G. Morin – A. Casamassa, t. 2, Roma 1931, 397-416; G. Banterle, *Introduzione*, w: Filastrius Brixienis, *Diversarum hereseon liber*, ed. Heylen – Banterle, s. 11; J. McClure, *Handbooks against Heresy in the West, from the Late Fourth to the Late Sixth Centuries*, *JTS* 30 (1979) 186-197.

¹⁰ Por. inne wczesnochrześcijańskie katalogi herezji: greckie (Epiphanius, *Panarion*, ed. K. Holl, GCS 25, Leipzig 1915; GCS 31, Leipzig 1922; GCS 37, Leipzig 1933; Theodoretus Cyrensis, *Haereticarum fabularum compendium*, PG 83, 335-556; Joannes Damascenus, *Liber de haeresibus*, ed. B. Kotter, *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, t. 5, Berlin 1980) i łacińskie

1. Rygorystyczne ruchy ascetyczne w relacji Filastriusza. Opisane przez Filastriusza heretyckie ruchy paramonastyczne, charakteryzujące się zbyt daleko posuniętym rygoryzmem, można podzielić na dwie grupy¹¹. Pierwszą tworzą ugrupowania powstałe na podłożu gnostyckim, realizujące w skrajny sposób zasadę *fuga mundi*. Ich członkowie łączyli pogardę dla świata materialnego z lekceważeniem ciała w codziennej praktyce życiowej. Biskup Brescii wspominał o działających w Rzymie w bliżej nieokreślonym czasie patrycjach, którzy potępiali ciało ludzkie jako stworzone przez szatana, co w konsekwencji prowadziło niektórych zwolenników tego ugrupowania nawet do dobrowolnego wydania siebie samych na śmierć¹². Najbardziej znanymi kontynuatorami wczesnego gnostycyzmu chrześcijańskiego byli założeni przez pochodzącego z Persji Manesa manichejczycy. Filastriusz podkreślił zależność ich nauczania od poglądów dwóch największych działaczy ruchu gnostyckiego II w.: Walentyna i Marcjona¹³. Biskup Brescii nie opisał życiowych praktyk manichejczyków, wspominali o nich jednak inni autorzy wczesnochrześcijańskich katalogów herezji: Teodoret z Cyru na gruncie greckim i Augustyn na gruncie łacińskim¹⁴. Biskup Hippony, znający manichejczyków z autopsji¹⁵, zwrócił uwagę, że sprzeciwiali się oni zawieraniu małżeństw i aktowi współżycia cielesnego, nie jedli mięsa i nie pili wina¹⁶.

Drugą grupę heretyckich rygorystycznych ruchów paramonastycznych opisanych przez Filastriusza tworzą ugrupowania uprawiające przesadną ascezę, wynikającą z błędnych przesłanek, najczęściej opartych na niewłaściwej, zbyt dosłownej egzegezie niektórych tekstów biblijnych. Można odnieść wrażenie, że Filastriusz uczciwie zrelacjonował duchowość i codzienne życie członków owych ugrupowań, nie popadając nadmiernie w inwektywę i nie oskarżając o wątpliwe praktyki. Być może, jego zdaniem, nie stanowiły one zbyt wielkiego zagrożenia, stąd łagodniejsze podejście i ocena ich zachowań.

Ruchy te różniły się stopniem radykalizmu w podejmowanej ascezie. Za najłagodniejsze i stosunkowo nieszkodliwe dla otoczenia należy uznać ugrupowania: tzw. „bezsandałowych”, przekonanych, że ludzie powinni chodzić bez obuwia, ponieważ Pan powiedział do Mojżesza: „Zdejm swoje sandały,

(Augustinus, *De haeresibus*, ed. R. Vander Plaetse – C. Beukers, CCL 46, Turnhout 1969, 266-345; Isidorus Hispalensis, *De haeresibus liber*, ed. A.C. Vega, PLS 4, Paris 1970, 1815-1820).

¹¹ Por. szczegółowe omówienie rygorystycznych i laksystycznych ugrupowań heretyckich przedstawionych w traktacie Filastriusza: M. Szram, *Rygoryzm i laksyzm moralny we wczesnochrześcijańskich ruchach heretyckich na podstawie „Diversarum hereseon liber” Filastriusza z Brescii*, RT 64 (2017) z. 4, 35-51.

¹² Por. Filastrius Brixiensis, *Diversarum hereseon liber* 62.

¹³ Por. tamże 61.

¹⁴ Por. Theodoretus Cyrensis, *Haeticarum fabularum compendium* 26; Augustinus, *De haeresibus* 46.

¹⁵ Por. M. Dobkowski, *Augustyn i jego wiedza na temat manicheizmu*, „Studia Religiologica” 46 (2013) nr 1, 55-63.

¹⁶ Por. Augustinus, *De haeresibus* 46.

ponieważ ziemia, na której stoisz, jest ziemią świętą” (Wj 3, 5), a błogosławiony Izajasz wędrował w ten sposób przez 3 lata (por. Iz 20, 3)¹⁷; czy tzw. passalorynchitów, czyli milczących, praktykujących nieustanne zachowywanie ciszy¹⁸. O wiele niebezpieczniejsze dla życia zarówno wewnątrzkościelnego, jak i ogólnospołecznego, były zapewne inne opisane przez Filastriusza ruchy, propagujące nadmierną wstrzemięźliwość: aktywni w Pamfilii aerianie, zwani także enkratytami¹⁹, oraz działający w Galii, Hiszpanii i Akwitanii „poszczący”, okreśłani również mianem abstynentów²⁰. Oba ugrupowania praktykowały nie tylko skrajne ubóstwo i posty, ale także potępiały małżeństwo i nakłaniały małżonków do rozejścia się. Jeszcze większy lęk musieli budzić tzw. *circuitores*, czyli „wędrujący dookoła”, obchodzący ziemie północnej Afryki i zmuszający spotkanych ludzi, aby ich złupili, a nawet zabili, ponieważ pragną ponieść męczeństwo²¹.

Jan Damasceński, nawiązując do Epifaniasza, wspominał jeszcze o dwóch ugrupowaniach, których nie wymienił Filastrusz. Jedno z nich to sekta walezjan, mająca centrum swojej działalności w Bakacie, głównej wiosce w arabskiej Filadelfii. Skupiała ona eunuchów, którzy kastrowali zarówno swoich gości, jak i przypadkowych przechodniów²². Druga grupa rygorystów wspomnianych przez Jana Damasceńskiego, to działający w Egipcie hierakici, zakazujący małżeństwa i przyjmujący do swojej wspólnoty tylko ascetów, dziewice i wdowy²³.

2. Milczenie Filastriusza na temat mesalian. Budzi zdziwienie nieobecność w katalogu Filastriusza jednego z ugrupowań najbardziej rozpowszechnionych i obszernie opisywanych przez innych wczesnochrześcijańskich autorów katalogów herezji, mianowicie mesalian, zwanych także euchitami, czyli modłącymi się²⁴. Mesalianie przypisywali przesadną rolę modlitwie praktyko-

¹⁷ Por. Filastrius Brixienis, *Diversarum hereseon liber* 81.

¹⁸ Por. tamże 76; Augustinus, *De haeresibus* 63.

¹⁹ Por. Filastrius Brixienis, *Diversarum hereseon liber* 72; Augustinus, *De haeresibus* 53; Isidorus Hispalensis, *De haeresibus liber* 20. Augustyn dodaje do ich postawy jeszcze elementy błędnego nauczania wprowadzone przez założyciela sekty – Aeriusza. Przyjął on niektóre tezy doktryny ariańskiej, a z żalu, iż nie został wyświęcony na biskupa głosił, że między biskupem i prezbiterem nie ma żadnej różnicy. Por. Augustinus, *De haeresibus* 53.

²⁰ Por. Filastrius Brixienis, *Diversarum hereseon liber* 84. Teodoret z Cyru podobne poglądy przypisuje Tacjanowi Syryjczykowi, uważając go także, podobnie jak jego zwolenników, za akwarian, ofiarujących podczas Eucharystii wodę zamiast wina. Por. Theodoretus Cyrensis, *Haereticarum fabularum compendium* 20.

²¹ Por. Filastrius Brixienis, *Diversarum hereseon liber* 85. Nazywano ich także *circumcelliones* – „domokrażcami”, „wędrowcami”. Zob. Isidorus Hispalensis, *De haeresibus liber* 47. Augustyn dodaje, że byli oni nienawidzeni przez wielu donatystów, którzy odcinali się od wspólnoty z nimi. Por. Augustinus, *De haeresibus* 69.

²² Por. Joannes Damascenus, *Liber de haeresibus* 58.

²³ Por. tamże 67.

²⁴ Por. Augustinus, *De haeresibus* 57. Zob. J. Gribomont, *Le dossier des origines du messa-*

wanej w ich wspólności. Zgodnie z przekazem Jana Damasceńskiego uważali, że każdy człowiek powinien usunąć ze swojego wnętrza szatana i przyjąć Ducha Świętego, co dokonuje się na sposób doświadczalny za pomocą zmysłów i tylko podczas indywidualnej modlitwy, a nie przez sakrament chrztu. Gardzili także pracą fizyczną i pomocą ludziom potrzebującym. Stanowili wizytówkę źle pojętego ascetyzmu, opartego na własnym wysiłku, z pominięciem łaski Bożej i sakramentów Kościoła²⁵.

Epifaniusz z Salaminy w *Panarionie* poświadczył obecność mesalian w Antiochii w latach 376-377 i scharakteryzował ich jako pielgrzymujących ascetów, nie posiadających żadnej własności, mieszkających na ulicach razem z kobietami i uchylających się od pracy²⁶. Powstanie mesalian próbowano wiązać z osobą wędrownego mnicha Symeona z Mezopotamii, działającego na przełomie IV i V w. Przypisuje się mu autorstwo tzw. *Asketikonu*, czyli podręcznika zasad mesalianów, oraz *Homilii duchowych*, przekazanych pod imieniem Makarego²⁷. Niektóre idee zawarte w powyższych homiliach poja-

lianisme, w: *Epektasis. Mélanges J. Daniélou*, éd. J. Fontaine – Ch. Kannengiesser, Paris 1972, 611-625; tenże, *Le monachisme au IVe siècle en Asie Mineure: de Gangres au Messalianisme*, StPatr 2 (1957) 400-415; C. Stewart, „Working the Earth of the Heart”: the Messalian Controversy in History Texts and Language to AD 431, Oxford 1991; K. Fitschen, *Messalianismus und Antimesalianismus. Ein Beispiel ostkirchlicher Ketzergeschichte*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1998; A. Guillaumont, *Mesalianie*, tłum. S. Wirpszanka, w: *U źródeł monastycyzmu chrześcijańskiego*, t. 2, *Źródła Monastyczne* 38, Tyniec – Kraków 2006, 305; M. Szram, *Mesalianie – rygorystyczny ruch ascetyczny czy herezja doktrynalna?*, RT 65 (2018) z. 4, 15-28. Działalność mesalian wpisuje się w szersze zjawisko ruchu tzw. „uduchowionych” funkcjonujące w pierwotnym Kościele na terenie wschodniej części Cesarstwa. Por. A. Guillaumont, „Uduchowieni” i ich relacje z hierarchią kościelną w chrześcijaństwie wschodnim pierwszych wieków, tłum. S. Wirpszanka, w: tenże, *U źródeł monastycyzmu chrześcijańskiego*, t. 2, s. 227-237.

²⁵ Por. Joannes Damascenus, *Liber de haeresibus* 80.

²⁶ Por. Epiphanius, *Panarion* 80. Zob. Fitschen, *Messalianismus*, s. 23-24; Guillaumont, *Mesalianie*, s. 305-306.

²⁷ Por. M. Plested, *The Place of Macarius-Symeon in the Eastern Christian Tradition*, Oxford 2004. Antoine Guillaumont podkreślił, że fragmenty *Asketikonu* zostały przekazane w formie *Kephalaia* przez Tymoteusza z Konstantynopola i Jana Damasceńskiego, i wysunął podejrzenie, że nauka w nich zawarta mogła nie odpowiadać w pełni rzeczywistym poglądom mesalian, tym bardziej, że różne ugrupowania ruchu prawdopodobnie różniły się w szczegółach głoszonej doktryny. Por. Guillaumont, *Mesalianie*, s. 316-317. Zob. Fitschen, *Messalianismus*, s. 219-237. Hermann Dörries doszedł do wniosku, że mimo pewnych podobieństw między głównymi poglądami mesalian i wskazówkami zawartymi w *Homiliach duchowych* Symeona/Makarego nauka ruchu różniła się w swoich najbardziej radykalnych poglądach od stanowiska autora homilii, które zostały przywłaszczone przez mesalian, a nie stanowiły programowego dzieła tego ruchu. Por. H. Dörries, *Die Theologie des Makarios/Symeon*, Göttingen 1978, 12. Zob. A. Jasiewicz, *Wstęp*, w: Pseudo-Makary / Symeon Egipski, *Homilia IV (49). Chrześcijanie powinni z gorliwością i roztropnością bieć w wyścigu życia na arenie tego świata*, VoxP 30 (2010) t. 55, 903-904. Andrew Louth (*The Origins of the Christian Mystical Tradition from Plato to Denys*, Oxford 1981, 114) jest jednak odwrotnego zdania i uważa, że homilie są wytworem mesalian, a przypisanie ich autorstwa Symeonowi/Makaremu miało służyć możliwości wprowadzenia tych pism do środowiska ortodoksyjnego.

wiały się także w pismach ortodoksyjnych pisarzy, jak np. Grzegorz z Nyssy, i znalazły odzwierciedlenie w Bazyliańskiej koncepcji monastycyzmu²⁸.

W 431 r. Sobór Efeski potępił 18 reguł mesaliankich, opartych na wspomnianym wyżej *Asketikonie* Symeona²⁹. Ruch mesalian pozostawał jednak aktywny na terenie Azji Mniejszej przez cały V wiek i na początku VI stulecia³⁰. Jan Damasceński w ostatnim wczesnochrześcijańskim katalogu herezji z 1 poł. VIII w. poświęcił im wyjątkowo dużo miejsca³¹, podczas gdy opisy wszystkich innych herezji ujął w kilkuwierszowe hasła, co może świadczyć o aktywności ugrupowań mesaliankich jeszcze w okresie późnego antyku chrześcijańskiego. Tym bardziej niezrozumiały jest brak opisu tej herezji u Filastriusza.

Mesalianie byli skrajnie ascetycznym ugrupowaniem paramonastycznym, którego główną cechą rozpoznawczą stanowiła ciągła modlitwa indywidualna, uznawana nie tylko za środek nieodzowny, ale wręcz jedynie konieczny do zbawienia. Teodoret z Cyru w swoim dziele *O herezjach* napisał, że mesalianie nie podejmują żadnych prac i poświęcają większość czasu modlitwie³². Jan Damasceński podkreślił ich niechęć do modlitwy wspólnotowej w kościele i przekonanie, że wystarczy modlitwa we własnym domu³³. Augustyn z Hippony stwierdził, że uzasadniali oni biblijnie swoją postawę, powołując się na dwa teksty rozumiane dosłownie: „Trzeba zawsze modlić się i nie ustawać” (Łk 18, 1) oraz „Nieustannie się módlcie” (1 Tes 5, 7)³⁴. Biorąc pod uwagę fakt, że Filastriusz z Brescii krytykował wiele ugrupowań interpretujących literalnie większość tekstów Pisma Świętego, zwłaszcza starotestamentalnych, jego milczenie na temat mesalian jest tym bardziej zastanawiające.

Wszyscy autorzy wczesnochrześcijańskich katalogów herezji, a szczególnie Jan Damasceński, akcentowali skłonności mesalian do niezdrowego mistycyzmu. Członkowie ruchu uważali, że należy modlić się tak długo, aż poczuje się, że grzech i szatan, odczuwani jako dym, ogień, smok lub świnia z prosiętami, opuszczają duszę człowieka³⁵. Wychodzą one – jak stwierdza Teodoret – przez śluz z nosa i zbędne plwociny. Miały temu pomagać obłędne skoki i gesty w postaci udawania strzelania z łuku w kierunku demonów, co

²⁸ Por. J. Daniélou, *Gregoire de Nysse et le messalianisme*, RSR 48 (1960) 119-134; A. Kemmer, *Messalianismus bei Gregor von Nyssa und Pseudo-Makarius*, RBen 72 (1962) 278-306; J. Meyendorff, *St. Basil, Messalianism and Byzantine Christianity*, „St. Vladimir's Seminary Quarterly” 24 (1980) 219-234.

²⁹ Por. Fitschen, *Messalianismus*, s. 45-50.

³⁰ Por. Guillaumont, *Mesalianie*, s. 309.

³¹ Por. Joannes Damascenus, *Liber de haeresibus* 80.

³² Por. Theodoretus Cyrensis, *Haereticarum fabularum compendium* 4, 11. Zob. P. Canivet, *Théodoret et le messalianisme*, RM 51 (1961) 26-34.

³³ Por. Joannes Damascenus, *Liber de haeresibus* 80.

³⁴ Por. Augustinus, *De haeresibus* 57.

³⁵ Por. Joannes Damascenus, *Liber de haeresibus* 80.

sprawiło, że mesalianie zyskali przydomek „entuzjaści”³⁶. W miejsce szatana wchodzi do duszy również zmysłowo odczuwalny Duch Święty³⁷. Dusza mesalianina uwalnia się w ten sposób od namiętności i doznaje przebóstwienia³⁸.

Mesalianie odrzucali pracę fizyczną, uważając ją za niegodną chrześcijanina. Jan Damasceński przekazał informację, że bezczynność mesalian była posunięta tak daleko, iż nie uznawali działalności na rzecz biednych, ponieważ taka postawa nie przystoi ludziom, którzy porzucili związek z ziemskim światem³⁹. Biernej postawie i niechęci do pracy charakteryzującej mesalian Epifaniusz z Salaminy przeciwstawił pozytywny przykład praktyki nieprzerwanej modlitwy wśród mnichów, która nie przeszkadzała im w równoczesnym wykonywaniu różnych prac⁴⁰.

Porzucenie zwyczajów obecnego świata obejmowało również odcięcie się od małżeństwa, nawet jeżeli zostało ono zawarte legalnie. Wręcz przeciwnie, mesalianie – zgodnie ze świadectwem Jana Damasceńskiego – zachęcali do rozwiązywania związków małżeńskich, a tych którzy porzucili rodziny przyjmowali do swojego ugrupowania⁴¹. Najbardziej spektakularnym przejawem rygoryzmu ascetycznego była praktykowana przez niektórych mesalian auto-kastracja⁴², zbliżająca ich do sekty walezjan, opisaną w *Diversarum hereseon liber* przez Filastriusza z Brescii⁴³.

Poglądy i praktyki ascetyczne mesalian nasuwają skojarzenia z ugrupowaniami uznającymi się za prawdziwy Kościół świętych, takimi jak montanizm czy donatyzm. Zawierają także elementy charakterystyczne dla gnostycyzmu. Członkowie ruchu uważali się za doskonałych, posiadających dodatkowe objawienie, czyli rodzaj gnozy, polegającej na zmysłowym odczuwaniu obecności Boga we własnej duszy⁴⁴.

Przedstawione powyżej rygorystyczne i niezgodne z ortodoksyjną duchowością chrześcijańską praktyki można byłoby potraktować jako swoisty przejaw niegroźnego dziwactwa, gdyby nie fakt, że zataczały one szerokie kręgi. Autorzy wczesnochrześcijańskich katalogów herezji wspominają o sze-

³⁶ Por. Theodoretus Cyrensis, *Haereticarum fabularum compendium* 4, 11.

³⁷ Por. Joannes Damascenus, *Liber de haeresibus* 80.

³⁸ Mamy tu do czynienia z błędnym wykorzystaniem idei stoickiej „apathei”, popularnej we wczesnochrześcijańskiej ascezie monastycznej. Por. M. Kozera, *Idealy Ojców Pustyni. Pathos i apatheia*, Lublin 2000, 223-261.

³⁹ Por. Joannes Damascenus, *Liber de haeresibus* 80.

⁴⁰ Por. Epiphanius, *Panarion* 80, 4. Zob. A. Guillaumont, *Modlitwa nieustanna w starożytnym monastycyzmie*, tłum. S. Wirpszanka, w: *U źródeł monastycyzmu chrześcijańskiego*, t. 2, s. 170-175.

⁴¹ Por. Joannes Damascenus, *Liber de haeresibus* 80.

⁴² Por. tamże.

⁴³ Sekta walezjan, mająca centrum swojej działalności w Bakacie, głównej wiosce w arabskiej Filadelfii, skupiała eunuchów, którzy kastrowali zarówno swoich gości, jak i przypadkowych przechodniów. Por. Filastrius Brixienis, *Diversarum hereseon liber* 58.

⁴⁴ Por. Stewart, „*Working the Earth of the Heart*”, s. 68.

rokim liczebnym, geograficznym i czasowym zasięgu działalności mesalian⁴⁵. W świetle powyższych faktów nieuwzględnienie tego ruchu w katalogu Filastriusza jest niezrozumiałe. Trudno traktować je jako przeoczenie, biorąc pod uwagę wspomnianą popularność mesalian, natomiast podejrzenie, że mógł nie traktować ich jako heretyków raczej nie wchodzi w grę, ponieważ jego rozumienie herezji było bardzo szerokie i uwzględniał w swoim katalogu o wiele łagodniejsze i mniej groźne ugrupowania.

Katalog herezji Filastriusza z Brescii, podobnie jak inne wczesnochrześcijańskie zbiory informacji na temat działających wówczas ruchów heterodoksyjnych, poświadcza istnienie ugrupowań cechujących się przesadnie rygorystyczną ascezą. Przekroczenie starożytnej zasady umiaru i błędne, przesadnie dosłowne rozumienie niektórych tekstów biblijnych, sytuowały te ruchy poza zdrowym nurtem monastycyzmu. Dla Filastriusza, który przez herezję rozumiał wszelki rodzaj błędu – zarówno doktrynalnego, jak moralnego – polegającego na odejściu od mądrości Bożej, powyższe ugrupowania zasługiwały na miano heretyckich. Wiele z tych nieortodoksyjnych ruchów paramonastycznych, opisanych przez Filastriusza i autorów innych katalogów herezji, powstało na bazie założeń gnostyckich i manichejskich. Szeroki zasięg zdobyły ugrupowania akcentujące przesadnie rolę modlitwy, wśród których prym wiedli mesalianie. Opisy ich działalności zajmują dużo miejsca we wczesnochrześcijańskich katalogach herezji, zwłaszcza u Jana Damasceńskiego. Filastriusz jednak z niezrozumiałych względów przemilczał działalność mesalian, co nakazuje z ostrożnością traktować historyczną wiarygodność jego dzieła o herezjach.

EARLY CHRISTIAN PARAMONASTIC MOVEMENTS
ON THE BASIS OF *DIVERSARUM HERESEON LIBER*
OF FILASTRIUS OF BRESCIA
AND OTHER CATALOGS OF HERESIES

(Summary)

The catalog of the heresies of Filastrius of Brescia, like other early Christian collections of informations about heterodox movements at the time, testifies the existence of groups characterized by excessively rigorous asceticism. Their description is the subject of the article. Most of these unorthodox paramonastic movements were based on the Gnostic and Manichean assumptions. The groups that accentuated the exaggerated role of prayer, among which the Messalians were the

⁴⁵ Por. Epiphanius, *Panarion* 80; Joannes Damascenus, *Liber de haeresibus* 80.

leaders, have gained wide coverage. Descriptions of their activities take up a lot of space in the early Christian catalogs of heresies, especially in the case of John of Damascus. Filastrius, however, for some reason misguided the activity of the Messalians. This fact requires a careful treatment of the historical credibility of his work on heresies.

Key words: monasticism, asceticism, heresy, Filastrius of Brescia, Messalians.

Słowa kluczowe: monastycyzm, asceza, herezje, Filastriusz z Brescii, mesalianie.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- AUGUSTINUS, *De haeresibus*, ed. R. Vander Plaetse – C. Beukers, CCL 46, Turnhout 1969, 266-345.
- EPIPHANIUS, *Panarion*, ed. K. Holl, GCS 25, Leipzig 1915; GCS 31, Leipzig 1922; GCS 37, Leipzig 1933.
- FILASTRIUS BRIXIENSIS, *Diversarum hereseon liber*, ed. F. Heylen – G. Banterle, *Scriptores circa Ambrosium* 2, Milano – Roma 1991.
- JOANNES DAMASCENUS, *Liber de haeresibus*, ed. B. Kotter, *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, t. 5, Berlin 1980.
- IGNATIUS ANTIOCHENUS, *Epistulae*, ed. P.-Th. Camelot, SCh 10, Paris 1969.
- ISIDORUS HISPALENSIS, *De haeresibus liber*, ed. A.C. Vega, PLS 4, Paris 1970, 1815-1820.
- THEODORETUS CYRENSIS, *Haereticarum fabularum compendium*, PG 83, Paris 1864, 335-556.

Opracowania

- BANTERLE G., *Introduzione*, w: Filastrius Brixiensis, *Diversarum hereseon liber*, ed. F. Heylen – G. Banterle, *Scriptores circa Ambrosium* 2, Milano – Roma 1991, 9-18.
- BARDY G., *Le „De haeresibus” et ses sources*, w: *Miscellanea agostiniana: testi e studi*, ed. G. Morin – A. Casamassa, t. 2, Roma 1931, 397-416.
- BOUYER L. – DATTRINO L., *La spiritualità dei Padri*, t. 3/A: *II-V secolo: martirio – verginità – gnosi cristiana*, Bologna 1984.
- CANIVET P., *Théodoret et le messalianisme*, RM 51 (1961) 26-34.
- DESPREZ V., *Początki monastycyzmu*, tłum. J. Dembska, t. 1, ŻM 21, Tyniec – Kraków 1999; t. 2, ŻM 38, Tyniec – Kraków 2006.
- DOBKOWSKI M., *Augustyn i jego wiedza na temat manicheizmu*, „*Studia Religioologica*” 46 (2013) nr 1, 55-63.
- DÖRRIES H., *Die Theologie des Makarios/Symeon*, Göttingen 1978.
- FITSCHEN K., *Messalianismus und Antimesalianismus. Ein Beispiel ostkirchlicher Ketzer-geschichte*, Göttingen 1998.
- GRIBOMONT J., *Le dossier des origines du messalianisme*, w: *Epektasis. Mélanges J. Daniélou*, éd. J. Fontaine – Ch. Kannengiesser, Paris 1972, 611-625.
- GRIBOMONT J., *Le monachisme au IVe siècle en Asie Mineure: de Gangres au Messalianisme*, StPatr 2 (1957) 400-415.
- GUILLAUMONT A., „*Uduchowieni*” i ich relacje z hierarchią kościelną w chrześcijaństwie wschodnim pierwszych wieków, tłum. S. Wirpszanka, w: *U źródeł monastycyzmu chrześcijańskiego*, t. 2, ŻM 38, Tyniec – Kraków 2006, 227-237.

- GUILLAUMONT A., *Mesalianie*, tłum. S. Wirpszanka, w: *U źródeł monastycyzmu chrześcijańskiego*, t. 2, ŻM 38, Tyniec – Kraków 2006, 305-324.
- GUILLAUMONT A., *Modlitwa nieustanna w starożytnym monastycyzmie*, tłum. S. Wirpszanka, w: *U źródeł monastycyzmu chrześcijańskiego*, t. 2, ŻM 38, Tyniec – Kraków 2006, 165-177.
- GUILLAUMONT A., *U źródeł monastycyzmu chrześcijańskiego*, tłum. S. Wirpszanka, t. 1, ŻM 37, Tyniec – Kraków 2006.
- JASIEWICZ A., *Wstęp*, w: *Pseudo-Makary / Symeon Egipski, Homilia IV (49). Chrzęścianie powinni z gorliwością i roztropnością biec w wyścigu życia na arenie tego świata*, VoxP 30 (2010) t. 55, 903-904.
- KEMMER A., *Messalianismus bei Gregor von Nyssa und Pseudo-Makarius*, RBen 72 (1962) 278-306.
- KOZERA M., *Ideaty Ojców Pustyni. Pathos i apatheia*, Lublin 2000.
- LOUTH A., *Messalianism and Pelagianism*, StPatr 17 (1982) 127-135.
- LOUTH A., *The Origins of the Christian Mystical Tradition from Plato to Denys*, Oxford 1981.
- MCCLURE J., *Handbooks against Heresy in the West, from the Late Fourth to the Late Sixth Centuries*, JTS 30 (1979) 186-197.
- MEYENDORFF J., *St. Basil, Messalianism and Byzantine Christianity*, „St. Vladimir’s Seminary Quarterly” 24 (1980) 219-234.
- PLESTED M., *The Place of Macarius-Symeon in the Eastern Christian Tradition*, Oxford 2004.
- ŠPIDLIK T. – GARGANO I. – GROSSI V., *Historia duchowości*, t. 3B: *Duchowość Ojców Kościoła*, tłum. K. Franczyk – J. Serafin – K. Stopa, Kraków 2004.
- STEWART C., *„Working the Earth of the Heart”: the Messalian Controversy in History Texts and Language to AD 431*, Oxford 1991.
- SZRAM M., *Cnota pokory w nauczaniu greckich Ojców Kościoła IV wieku*, Lublin 2014.
- SZRAM M., *Mesalianie – rygorystyczny ruch ascetyczny czy herezja doktrynalna?*, RT 65 (2018) z. 4, 15-28.
- SZRAM M., *Rygoryzm i laksyzm moralny we wczesnochrześcijańskich ruchach hereetyckich na podstawie „Diversarum hereseon liber” Filastriusza z Brescii*, RT 64 (2017) z. 4, 35-51.
- ZAGÓRSKI D., *Jak posiadać, by nie przekroczyć miary? Realizacja ideału „mesotes” w posługiwaniu się dobrami materialnymi według Klemensa Aleksandryjskiego*, w: *Historia świadectwem czasów*, red. W. Bielak – S. Tylus, Lublin 2006, 599-612.
- ZAGÓRSKI D., *Recepcja Arystotelesowskiego ideału „mesotes” w doktrynie Klemensa Aleksandryjskiego. Problem definicji*, RT 51 (2004) nr 4, 5-42.